

ศึกษาปฏิบัติในการถือธุดงค์ของพระมหากัสสปเถระ

A STUDY MODE PRACTICE OF PHRA MAHAKASSAPA THERA IN DHUTANGA UNDERTAKING

พระครูรัตนญาณโสภิต(บุญเลิศ รัตนญาณ)^๑

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความเป็นมาของธุดงค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาปฏิบัติในการถือธุดงค์ของพระมหากัสสปเถระ และเพื่อวิเคราะห์ธุดงค์ของพระมหากัสสปเถระ และการประยุกต์ใช้

ผลการศึกษาพบว่า

ความเป็นมาของธุดงค์ในพระพุทธศาสนานั้นพบว่า ธุดงค์คือองค์คุณเป็นเครื่องกำจัดกิเลสองค์ คุณของผู้กำจัดกิเลส หมายถึง เจตนาความตั้งใจขัดเกลากิเลสเจตจำนงค์ความจงใจที่ทำให้ละกิเลสได้ ธุดงค์ เป็นวัตรปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตไว้ แต่ไม่มีการบังคับ แล้วแต่ผู้ใดจะสมัครใจปฏิบัติเป็น อุบายวิธีกำจัดขัดเกลากิเลส ธุดงค์นี้เป็นเพียงจริยาวัตรพิเศษอย่างหนึ่ง ไม่ใช่ข้อบังคับให้ต้องปฏิบัติตาม เหมือนวินัย แต่เป็นข้อปฏิบัติที่บัญญัติไว้ตามแต่ใครจะถือปฏิบัติด้วยความสมัครใจ และสำเร็จได้ตามการ สมหาทานจากการศึกษาผู้วิจัยพบว่าธุดงค์ที่มีมาในพระไตรปิฎกที่จริงแล้วมีเพียง ๘ ข้อเท่านั้นที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันว่ามี ๑๓ ข้อเกิดจากการบัญญัติเพิ่มเข้ามาในภายหลังของพระสาวกหรือพระพุทธเจ้าทรง อนุญาตให้มีการปฏิบัติกันอยู่แต่ไม่ได้มีการนำเอาไปรวมกับธุดงค์วัตร ๘ ข้อ จนเวลาผ่านไปหลังจากที่พระ สัมมาสัมพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพานแล้วพระสาวกจึงได้นำเอาการปฏิบัติที่มีลักษณะใกล้เคียงกับธุดงค์ที่มีอยู่ แล้วมาบัญญัติและรวมเข้ากับธุดงค์อีก ๕ ข้อ จึงกลายมาเป็นธุดงค์ ๑๓

ปฏิบัติในการถือธุดงค์ของพระมหากัสสปเถระพบว่าพระมหากัสสปเถระเป็นพระสาวกที่มี บทบาทสำคัญในการจรรโลงพระพุทธศาสนา ท่านเป็นผู้ที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเลิศกว่า

^๑พุทธศาสนดharmaบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย

ภิกษุทั้งหลายในด้านการสมาทานธุดงค์ ท่านมุ่งมั่นในการสมาทานธุดงค์เป็นวัตรอย่างเคร่งครัดพระมหาหัสสปะเถระถือธุดงค์ข้อเคร่งครัดได้แก่ใช้แต่ผ้าบังสุกุลเป็นวัตรถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรและถือการอยู่ป่าเป็นวัตร

จากการวิเคราะห์ปฏิบัติในการถือธุดงค์ของพระมหากัสสปเถระพบว่าสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการถือผ้าบังสุกุลเป็นวัตร สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการใช้วัตถุสิ่งของอย่างเห็นคุณค่าได้ การถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรสามารถนำมาเป็นแนวทางและประยุกต์ใช้โดยการเป็นผู้เอาใจใส่ในกิจวัตรของพระสงฆ์ การไม่ทอดทิ้งธุระในการบิณฑบาตเพราะการบิณฑบาตเป็นการเผยแผ่พุทธศาสนา การอยู่ป่าเป็นวัตร การอยู่ป่าช่วยส่งเสริมความเป็นผู้ขจัดกิเลสและความมกน้อยยินดีในเสนาสนะป่าอันสงบสงัดเหมาะแก่การปลื้มใจในตัวเองนับได้ว่าการอยู่ป่าของพระมหากัสสปเถระเป็นรูปแบบการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอีก รูปแบบหนึ่ง

คำสำคัญ: ธุดงค์,ปฏิบัติ

Abstract

The purposes of this research were ;1,to study the history of Dhudanga practice in Hinayana Buddhism ; 2, to study the Dhutanga practice of Venerable Kassapa ; 3 to criticize the Dhutanga-practice of Ven.Kassapa.

The findings are as follows

The Dhutanga is the additional ways of practices for the Buddhist monks who want to get rid of defilements a very short time. There are 13 Dhutangs in Buddhism; each of which being able to make the practitioners enlighten the higher dharma in a shorter time. The Buddhist monks are free to choose and follow any one out of 13 or all 13 dhutanga ; or even any monk who may not follow dhutanga is not against the law of Buddhist monk ; for dhutanga are not the laws or disciplines but only the additional ways ; making one getting into the higher Dharma in shorter time.

Venerable Mahakasapa paid the most important role in making Buddhism stable and popular in the world till the present day. He adopted and utilized the dhutangas as the important meant of getting rid of all defilements. He was starting from pangasukula (to use the ropes collecting from the heap of dust) From the critically consideration, it can be concluded that the hearty following dhutangas of Ven. Kassapa is the direct way leading him to the Niravana, because of which he was the idol of the Buddhist Monks who followed and protected the dhutanga-standard till the present day.

Keywords : Dhudanga, behavior

๑. บทนำ

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่เกี่ยวข้องกับป่าและธรรมชาติ เพราะเริ่มแรกตั้งแต่เจ้าชายสิทธัตถะแห่งศากยวงศ์ เสด็จออกผนวชแสวงหาโมกขธรรม ทรงพักอาศัยตามป่าเช่น ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาจนทรงเปลี่ยนมาบำเพ็ญเพียรทางใจแล้วได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ^๒ พระองค์ตรัสรู้เป็นพระพระพุทธเจ้าแล้วเสวยวิมุตติสุขที่โพธิมณฑล ซึ่งอยู่ในป่า^๓ หลังจากตรัสรู้แล้ว พระองค์ตัดสินใจพระทัยออกประกาศพระศาสนา ส่วนมากก็พักอาศัยอยู่ในป่า^๔ จนกระทั่งพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน

ก็ปรินิพพานในป่าไม้สาละ^๕ พระสาวกทั้งหลายมีวิถีชีวิตเกี่ยวข้องกับป่า เช่น พระสารีบุตร เวลาเข้าไปบิณฑบาต ฉันทัดอาหารเสร็จแล้ว เข้าไปพักกลางวันที่โคนไม้ในป่าอันธวัน จนถึงเวลาเย็นจึงออกจากป่าเข้าไปวัดพระเชตุวัน พระอานนท์เห็นท่านเดินมาจึงถามว่า “ท่านสารีบุตร อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก สีหน้าผุดผ่อง วันนี้ท่านอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร” พระสารีบุตรตอบว่า “ข้าพเจ้าไปนั่งเข้าฌาน”^๖ พระพุทธองค์ทรงยินดีเสนาสนะตามมีตามได้และทรงกล่าวสรรเสริญความสันโดษด้วยเสนาสนะตามมีตามได้สาวกทั้งหลายของพระองค์ถือการอยู่โคนไม้เป็นวัตร ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ถือเสนาสนะอันสงัดคือป่าชฎอยู่ ท่านเหล่านั้นย่อมมาประชุมท่ามกลางสงฆ์เฉพาะเวลาสวดปาติโมกข์ทุกกึ่ง

^๒ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๙-๓๓๗/๓๔๘-๔๐๗.

^๓วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๖/๑-๑๐.

^๔วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒-๒๔/๑๘-๓๑, ๓๖/๔๕-

๔๖.

^๕ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๙๘-๒๑๙/๑๔๗-๑๖๗.

^๖ส.ข. (ไทย) ๑๗/๓๓๒/๓๔๒.

เดือน^๗ พระสาวกทั้งหลาย ก็สนทนากันเรื่องการอยู่ป่า เช่น พระมหากัสสปะสนทนากับพระสารีบุตรว่า “ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ตนเองอยู่ป่า เป็นวัตร และกล่าวสรรเสริญคุณแห่งความเป็นผู้ อยู่ป่าเป็นวัตร ป่าจะพึงงามด้วยภิกษุเช่นนี้”^๘ พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญพระสาวกที่ถือการ อยู่ในป่า เช่น ทรงยกย่องพระมหากัสสปะที่ถือ การอยู่ป่าเป็นวัตร^๙

ประวัติและปฏิปทาของพระมหากัสสปเถระนั้นเป็นที่ทราบเป็นอย่างดีของชาวพุทธ ท่านเป็นพระมหาเถระที่มีผลงานโดดเด่นทั้งในด้านการประพฤติปฏิบัติและในด้านการมีความ รับผิดชอบต่อพระพุทธศาสนา เป็นแบบอย่างที่ดี แก่พระสงฆ์รุ่นหลังในการประพฤติปฏิบัติ ผู้วิจัย จึงสนใจทำวิจัยเรื่องปฏิปทาในการปฏิบัติของพระมหากัสสปเถระ

๒. วัตถุประสงค์ในการวิจัย

๒.๑ เพื่อศึกษาความเป็นมาของธุดงค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๒ เพื่อศึกษาปฏิปทาในการถือธุดงค์ของพระมหากัสสปเถระ

^๗ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๔๒/๒๘๘.

^๘ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓๖/๓๖๙.

^๙อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๙๑/๒๕.

๒.๓ เพื่อวิเคราะห์จุดประสงค์ของพระมหากัสสปเถระและการประยุกต์ใช้

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยทางเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งมีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

๓.๑ ขั้นสำรวจเอกสารเป็นขั้นการสำรวจเอกสารต่างๆ คือคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งฉบับภาษาบาลีและฉบับภาษาไทย คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา รายงานการวิจัย วิทยานิพนธ์ ตำราวารสารและเอกสารอื่นที่เกี่ยวข้องเพื่อวางกรอบแนวคิดในการดำเนินการวิจัย

๓.๒ ขั้นเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยได้เก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้วิธีการบันทึกข้อมูลดังนี้ คือ ย่อความให้ได้ใจความตรงตามความหมายของข้อความเดิม บันทึกโดยถอดข้อความเป็นข้อความของผู้วิจัยเอง คัดลอกข้อความเป็นข้อความที่ผู้วิจัยต้องการอ้างอิงเพื่อสนับสนุนความคิดของผู้วิจัย ข้อความที่เป็นพุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

๓.๓ ขั้นตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล เมื่อได้ข้อมูลมาแล้วก่อนการวิเคราะห์ ผู้วิจัยได้ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล โดยตรวจสอบแหล่งที่มาของข้อมูล เมื่อได้ตรวจสอบเรียบร้อยแล้วจึงนำมาจัดเรียงลำดับก่อนและ

หลังเรียงตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยเพื่อ
นำไปสู่ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูลต่อไป

๓.๔ ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูล
โดยการพรรณนาวิเคราะห์

๓.๕ ขั้นสรุปผล เมื่อวิเคราะห์ข้อมูล
สำเร็จเรียบร้อยแล้ว ผู้วิจัยนำผลที่ได้จากการ
วิเคราะห์ในแต่ละประเด็นมาสรุปเพื่อนำไปสู่
ขั้นตอนการเขียนรายงานการวิจัยต่อไป

๑.๓.๖ ขั้นเขียนรายงานการวิจัย ผู้วิจัย
ได้เขียนรายงานการวิจัยตามกรอบที่กำหนดไว้
ในคู่มือการทำวิทยานิพนธ์และสารนิพนธ์ของ
บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย วิธีดำเนินการดังกล่าวสามารถ
นำมาเขียนขั้นตอนได้ตามแผนภูมิดังนี้

๔. สรุปผลการวิจัย

ความเป็นมาของธุดงค์ในพระพุทธ
ศาสนาเถรวาท จากการศึกษาพบว่าคำว่า
“ธุดงค์”^{๑๑} ในภาษาบาลีคือ ธุดังคะ แปลว่า องค์
คุณเป็นเครื่องกำจัดกิเลสองค์คุณของผู้กำจัด
กิเลส หมายถึง เจตนาความตั้งใจขัดเกลากิเลส

เจตจำนงค์ความตั้งใจที่ทำให้ละกิเลสได้ถูกต้อง
เป็นวัตรปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตไว้ แต่
ไม่มีการบังคับ แล้วแต่ผู้ใดจะสมัครใจปฏิบัติเป็น
อุบายวิธีกำจัดขัดเกลากิเลส ทำให้เกิดความมัก
น้อยสันโดษยิ่งขึ้น^{๑๒} ไม่สะสม เพื่อให้เบาสบาย
ไปมาได้สะดวกด้วยไม่มีภาระมาก เหมือนนกที่มี
เพียงปีกก็บินไปไหน มีไข่เพื่อสะสมหรือเพื่อลาภ
สักการะและชื่อเสียง ถ้าทำเพื่อลาภ เพื่อชื่อเสียง
ต้องอาบัติทุกกฏ

ปฏิบัติในการถือธุดงค์ของพระ
มหากัสสปเถระ จากการศึกษาพบว่าพระ
มหากัสสปเถระเป็นพระสาวกที่มีบทบาทสำคัญ
ในการจรรโลงพระพุทธศาสนา ท่านเป็นผู้ที่
ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นเลิศกว่า
ภิกษุทั้งหลายในด้านการสมาทานธุดงค์ ท่าน
มุ่งมั่นในการสมาทานธุดงค์เป็นวัตรอย่าง
เคร่งครัด พระพุทธเจ้าทรงเปรียบเทียบพระ
มหากัสสปเถระเหมือนดวงจันทร์ส่องใส ไม่มีเมฆ
หมอก เมื่อท่านเข้าสู่ตระกูลทั้งหลายมีกายและ
ใจไม่คะนองเป็นผู้ใหญ่อยู่เป็นนิตยพระมหา
หัสสปเถระถือธุดงค์๓ข้อเคร่งครัดได้แก่ ข้อ๑ใช้

^{๑๑}พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘,
ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์
ชุดคำวัด, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมะ,
๒๕๔๘), หน้า ๑๒๗๒.

^{๑๒}สมเด็จพระพุทธาจารย์(อัสสัมชัญเถระ),
พระปฏิบัติศาสนา เรื่องธุดงค์วัตร,(กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓),
หน้า ๑.

แต่ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ข้อ๓ถือการเที่ยว
บิณฑบาตเป็นวัตร

วิเคราะห์จุดประสงค์ของพระมหากัสสป
เถระเพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติในการดำเนินชีวิต
ในปัจจุบันจากการวิเคราะห์ปฏิบัติในการถือ
จุดประสงค์ของพระมหากัสสปเถระพบว่าสามารถ
นำมาประยุกต์ใช้และเป็นแนวทางสำหรับ
พระสงฆ์ไทยในปัจจุบันดังนี้ ๑) การถือผ้า
บังสุกุลเป็นวัตร^{๑๒} แม้ปัจจุบันพระสงฆ์โดย
ส่วนมากจะใช้จีวรที่ท่ายกทายิกาถวายแต่ก็ยัง
มีพระสงฆ์สายวัดป่าที่ยังถือผ้าบังสุกุลอยู่แต่
รูปแบบของผ้าบังสุกุลในสมัยปัจจุบันกับสมัย
พุทธกาลก็ไม่เหมือนกัน แต่จุดประสงค์นี้ก็สามารถ
นำมาประยุกต์ใช้ในการใช้วัตถุสิ่งของอย่างเห็น
คุณค่าได้ แต่โดยทั่วไปแล้วพระสงฆ์ไทยส่วนมาก
รับคบหาดีจีวรการที่พระสงฆ์ไม่ปฏิบัติใช้ผ้า
บังสุกุลเป็นวัตรก็เนื่องมาจากในสมัยปัจจุบันมี
การเย็บผ้าจีวรสำหรับพระสงฆ์ถูกทำให้เป็น
การค้าขายโดยมีการทำเป็นอุตสาหกรรมทั้ง
ขนาดเล็กขนาดกลางและไปจนถึงขนาดใหญ่เพื่อ
ตอบสนองความต้องการของพุทธศาสนิกชนที่

ต้องการนำผ้าจีวรที่สวยงามสะอาดประณีตไป
ถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ที่ตนเคารพนับถือ๒) การ
ถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร จากการศึกษา
วิเคราะห์พบว่า การถือจุดประสงค์ข้อนี้ของพระ
มหากัสสปเถระสามารถนำมาเป็นแนวทางและ
ประยุกต์ใช้โดยการเป็นผู้เอาใจใส่ในกิจวัตรของ
พระสงฆ์ การไม่ทอดทิ้งธุระในการบิณฑบาต
เพราะการบิณฑบาตเป็นการเผยแผ่พุทธศาสนา
การบิณฑบาตจึงมีความสำคัญในฐานะเป็น
กรณียกิจคือกิจที่พระภิกษุสามเณรพึงกระทำ
เป็นกิจวัตรประจำวันเป็นพุทธวงศ์คือ
พระพุทเจ้าทั้งหลายในอดีตต่างก็มีวิถีชีวิตที่
อาศัยอาหารบิณฑบาตจากผู้อื่นเลี้ยงชีพเป็น
พุทธกิจคือกิจที่พระพุทเจ้าทรงปฏิบัติเป็น
ประจำทุกวันเพื่อโปรดสรรพสัตว์เป็นการเลี้ยง
ชีพที่บริสุทธิ์สำหรับบรรพชิตและการสมาทาน
บิณฑบาตเป็นวัตรจัดเป็นจุดประสงค์ที่ช่วยขัดเกลา
กิเลสให้ลดน้อยลง ๓) การอยู่ป่าเป็นวัตร^{๑๓}
จากการศึกษาวิเคราะห์พบว่าพระมหากัสสป
เถระมีจุดเด่นอยู่ที่การอยู่ป่าเป็นวัตรทำให้มีผู้
เลื่อมใสศรัทธาในการปฏิบัติเป็นจำนวนมาก
เพราะการอยู่ป่าดังกล่าวช่วยส่งเสริมความเป็นผู้

^{๑๒}พระราชญาณวิสิฐ และคณะ, **คู่มือ
การศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔,
(นครปฐม : บริษัทเพชรเกษม พริ้งดิง กรุ๊ป จำกัด,
๒๕๕๒), หน้า ๔๐.

^{๑๓}ป. หลงสมบุญ, **“พจนานุกรม มคธ -
ไทย”**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรม
สาร จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๙๘.

ขัดเกลาและความมั่งคั่งน้อยย่นในเสนาสนะป่า
อันสงบสงัดเหมาะแก่การปลีกวิเวกนั้นเองนับได้
ว่าการอยู่ป่าของท่านเป็นรูปแบบการเผยแผ่
พระพุทธศาสนาอีกรูปแบบหนึ่งการอยู่ป่าของ
พระเถระได้สร้างคตินิยมให้สังคมรู้จักอยู่ร่วมกับ
ธรรมชาติอย่างเป็นมิตรไม่ขัดแย้งกับความเชื่อ
เดิมของคนบางกลุ่มที่เชื่อว่าต้นไม้มีชีวิตและมี
เทวดาอาศัยเมื่อมีการตัดต้นไม้มาทำการก่อสร้าง
ที่อยู่อาศัยหรืออาคารสาธารณประโยชน์ย่อม
เป็นการเบียดเบียนเทวดาและสิ่งมีชีวิตอื่นเป็นเหตุ
ให้ประชาชน ตีเตียนอีกด้วยดังนั้นการอยู่ป่าจึง
เป็นการรักษาความศรัทธาของประชาชนไว้ทาง

หนึ่งและอาศัยโทษจากการตัดไม้ทำลายป่าทำให้
พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามตัดพืช
พันธุ์ทุกชนิดในป่า

๕. สรุปและข้อเสนอแนะ

พระมหากัสสปเถระท่านเป็น
แบบอย่างของพระผู้อุทิศชีวิตให้แก่
พระพุทธศาสนา เป็นผู้นำในการทำสังคายนา
ครั้งแรกหลังพุทธปรินิพพาน เป็นผู้เคร่งครัดใน
วัตรปฏิบัติ มีความเป็นภาวะผู้นำสูง การถือ
ปฏิบัติถูกต้องอย่างเคร่งครัดของท่าน การปฏิบัติ
ตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด
ควรเป็นแบบอย่างที่ดีของพุทธสาวกในปัจจุบัน

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- พระธรรมกิตติวงศ์. (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ราชบัณฑิต). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดคำวัด**.
กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ขจรสภา, ๒๕๔๘.
- สมเด็จพระพุทธปาจารย์.(อาสภมหาเถระ). **พระปฏิบัติศาสนา เรื่อง รุ่งเรืองควัตร**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓.
- พระราชญาณวิสิฐ และคณะ. **คู่มือการศึกษาสัมมาปฏิบัติไตรสิกขา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นครปฐม : บริษัทเพชร
เกษม พริ้งติ้ง กรุป จำกัด, ๒๕๕๒.
- ป. หลงสมบุญ. **“พจนานุกรม มคอ - ไทย”**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสาร จำกัด,
๒๕๔๖.

